

Héber nyelvű bejegyzések a XVI–XVIII. századi album amicorumokban

Bevezetés

Dolgozatomban a XVI–XVIII. századi magyarországi és erdélyi peregrinusok héber nyelvű bejegyzéseit elemzem. Távlati célom, hogy az itt összegyűlt albumtulajdonosok életét végignézve kiderítsem, közülük hányan foglalkoztak valóban a héber nyelvvel, kik lettek héber nyelvtanárok, illetve, hogy tényleges kapcsolatuk volt-e a bejegyzőkkel. Reményeim szerint az így felfejtett külföldi kapcsolatok megvilágítják, hogyan alakult a magyarországi héber nyelvtanítás, és ez fontos adalék lehet annak kutatásához, hogy milyen szerepet játszott a héber nyelv a magyarországi művelődésben. Megvizsgálom, hogy az albumtulajdonosok közül hány ember rendelkezett héber nyelvű bejegyzéssel, mik voltak a legkedveltebb idézetek, kik jegyezték be héberül a diákok albumaiba, illetve mely egyetemeken és milyen arányban fordulnak elő ezek az idézetek. A bejegyzések számának folyamatos hullámlása remekül mintázza, hogy az európai történelem epizódjai milyen nagyban befolyásolták az egyetemjárók életét, azt, hogy mely egyetem(ek)et választották úticéljukul. A politikai viszonytárságok tükröződnek az évtizedekre lebontott bejegyzésszámokban. Mivel a héber bejegyzésekből tükröződő adatok viszonylag kis számok, végérvényes következtetést nem lehet levonnunk ugyan, de általában az itt kimutatott arányok megegyeznek a nagy egyetem-kutatások adataival.

Dolgozatomhoz saját kutatásaim mellett a Latzkovits Miklós vezetésével készülő Inscriptiones Album Amicorum (IAA) adatbázisból is merítettem forrásaimat.¹ Ez egy 2003 óta működő, folyamatosan bővülő adatbázis, amely számos magyarországi és külföldi egyetem, magyarországi, külföldi és határon túli levéltár albumgyűjteményét feldolgozta és elérhetővé tette. A honlapon kereshetünk személy, hely, időpont, nyelv és számos más információ szerint is. Munkám során az összes héber nyelvű bejegyzést megkerestem, a képeket végignézve készítettem róluk egy saját táblázatot. Volt két személy, akiknek a neve fel van tüntetve az IAA adatbázisában, de kép nem tartozik hozzájuk. Az egyik ifj. Pápai Páriz Ferenc, akinek albuma teljes egészében megtekinthető a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának honlapján,² a másik Fröhlich Dávid, akinek az albuma nem érhető el online, és

1 Az adatbázis online elérhetősége: <http://iaa.bibl.u-szeged.hu/index.php?page=home>

2 <http://ppf.mtak.hu/>

leírás sincsen róla az interneten, de iránymutató összegzés olvasható róla Rozsondai Marianne-tól.³ Ezen adatok alapján kezdtem el kutatni, hogy a személyek és a héber nyelv között milyen kapcsolat állt fenn. Találtam továbbá héber bejegyzéseket tartalmazó, az adatbázisban még nem szereplő album amicorumokat az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárában, és ezeket is beledolgoztam az adattáramba. Az összesített adathalmazban mindig feltüntettem, hogy a kutatócsoport adatbázisában vagy önállóan talákoztam a bejegyzéssel.

Album amicorum és peregrináció

Az album amicorum egy üres lapokból szerkesztett könyvecske, melyet a külföldi tanulmányútjukra induló diákok vagy kézművestanoncok vásároltak maguknak, vagy kaptak ajándékba. A lapok megtöltése az ő feladatuk volt. Az albumok használatának megkezdése a XVI. század második felére tehető, amikor még főként professzorok, mecénások és diáktársak aláírásait, inscriptióit gyűjtötték könyveikbe a tanulók. Ez a fajta használat változatlan formában megmaradt egészen a XVIII. század végéig, akkor azonban a tudományos műfajtól fokozatosan a szentimentálisabb barátságközpontú gyűjtemény felé fordult el az album, a tudósok bejegyzéseit lassan fölvaltotta a barátok üzeneteinek gyűjtése, és az album amicorum a mai emlékkönyvek fogalmával vált azonossá. Külsejüket tekintve a könyvecskék kisméretűek, nyolcad- vagy tizenkettedrét formátumúak.

Az album használatának eredetét sokáig a liber gentilitiitól, azaz az arisztokráciától eredeztették, és erre bizonyítékként a Stammbuch elnevezést hozták fel, de ez nem kielégítő érv, mert a német megnevezésre nem találunk rögtön példát az album műfajának megjelenésétől, csak a XVI. század legvégén, amikor az emlékkönyvek használata már legalább 40 éve dívott. Ez a tévedés azzal magyarázható, hogy albumokat a nemes ifjak is használtak, amikor főúri családokhoz mentek látogatóba. Ezeknek a bejegyzéseknek a legnagyobb része az adott család címerének berajzoltatására, majd a rajz szignóztatására korlátozódott. Ezzel szemben az egyetemi diákok albumaiban sokkal inkább a szövegek dominálnak az emblémák ellenében. A legfrissebb kutatások szerint a műfaj protestáns, humanista környezetben született meg, Wittenbergből ered, első definiálója Philipp Melanchthon volt. A diákok professzoraikkal beírtak egy-egy idézetet a feltehetően életük

³ <http://www.iti.mta.hu/Szorenyi60/Rozsondai.pdf>

végéig használatos könyvükbe, általában a Bibliájukba. Ebből a hagyományból kiindulva később üres könyveket kezdtek magukkal vinni útjukra, és igyekeztek minél több embertől minél több emléket beszerezni. Később, amikor hazatértek, ezek a gyűjtemények igazolásként is funkcionálhattak a mecénásoknak vagy a későbbi munkaadónak.⁴ Az inscriptiókból kiderült, hogy hol, kinél és kikkel tanult az emlékkönyv tulajdonosa.

Az általam vizsgált album amicorumok köre kifejezetten a külföldön tanuló egyetemi hallgatókra korlátozódik. Nem vizsgálom tehát a nemesek kavaliertourjuk alatt, vagy az iparostanoncok mestereiktől begyűjtött bejegyzéseit. A peregrinus fogalommal azonban őket is megjelölhetnénk, ugyanis ez a terminus technicus számos jelentésárnyalattal bír.

A peregrinus szó eredetileg olyan zarándokot jelentett, aki otthonát elhagyta, és egyfajta száműzetésben élt. Ez aszketikus magatartást kívánt, és ezáltal leginkább a szerzetesek sajátja volt (III. és IV. század, Szíria, Egyiptom). A peregrinus kezdetben idegennek számított, még Dante is ebben az értelemben használta a szót.⁵ Azonban már a kora középkortól kezdett a jelentés az idegentől a zarándok felé elmozdulni. A kezdetektől jelen volt az a gondolat, hogy a szent helyeken a kegyelem erősebben sugárzik, ezért indultak zarándoklatok ezekre a területekre. A XI. századra a zarándok szónak számos jelentésárnyalata alakult ki: a keresztes hadjáratot és a mai értelemben vett zarándoklatot (búcsút, vezeklést, hálaadást, könyörgést) egyaránt a peregrinatio szóval jelölték. A XIV. századtól válik ketté a kegyes indíttatású és katonai célú peregrinatio. A XVI. század közepétől már megjelenik a peregrinus a külföldi egyetemet látogató diák értelemben. Erre a sokszínű jelentésárnyalatra már korán, a 16. században reflektáltak. Fennmaradt Laskai Csókás Péter egy elmélete, melyben a peregrinatio fajtáit sorolja fel és határozza meg. Az általa felállított kategóriák a következők: peregrinatio christiana: a helyes isteni tiszteletet keresve elvándorló keresztények; philosophica peregrinatio: a tanulmányi céllal való elvándorlás; apostolica peregrinatio: a missziós céllal való utazás; papistica peregrinatio: a vezeklő zarándoklat; és végül a vitae peregrinatio: az élet útja.⁶ A számunkra jelenleg fontos Laskai-féle kategória a második, amely tehát a külföldi tanulást foglalja magában.

4 *Album amicorum = Magyar Művelődéstörténeti Lexikon*, I, szerk. KÖSZEGHY Péter, Budapest, Balassi, 2007, 57–59.

5 SIGAL, Pierre A., *Isten vándorai: Középkori zarándoklatok és zarándokok*, Budapest, Gondolat, 1989, 7.

6 H. HUBERT Gabriella, *Laskai Csókás Péter peregrinatio-elmélete 1581-ből = Régi és új peregrináció: Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon*, szerk. BÉKESI Imre, JANKOVICS József, KÓSA László, NYERGES Judit, Budapest–Szeged, 1993, II, 549–555.

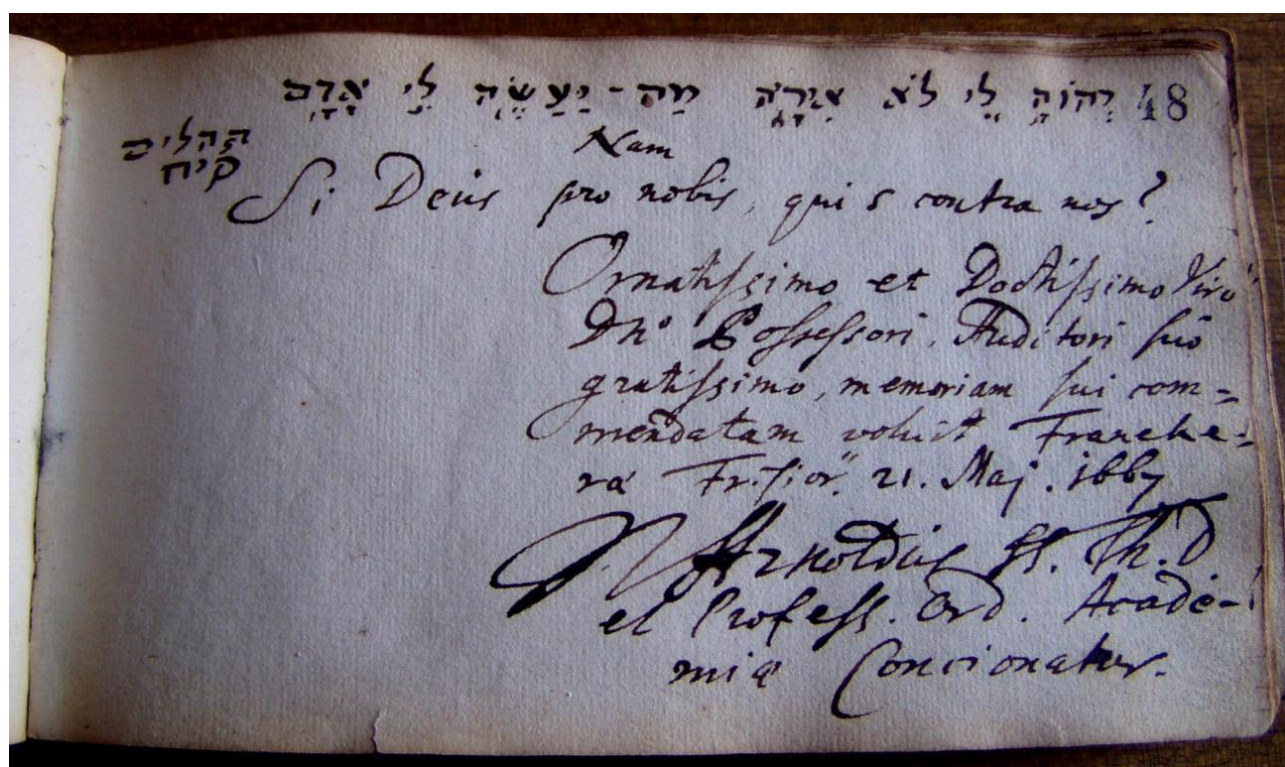
A héber nyelv oktatásának története

A középkorban a latin, a görög és a héber szent nyelveknek számítottak, de közel sem voltak egyenrangúak. A XI. századtól a latin lett a jog és az államigazgatás nyelve. Az oktatás innentől kezdve latin- és grammatikai alapú volt, a nyelvet már a legalsóbb iskolában oktatni kezdték, az egyetemisták számára pedig anyanyelvi szinten működő lingua francává vált. A latin után a második helyen a görög áll a szent nyelvek között. Ez a nyelv csak a XIV–XV. században vált ismertté Európában, és még a XVI. században is ritka volt, hogy valaki kiváló görög nyelvtudással rendelkezzen. A három nyelv közül a legmarginálisabb helyzetben a héber volt. A vienne-i zsinat (1311) rendelkezett arról, hogy a görögöt, a hébert és az arabot oktatni kell, de ezt sokáig nem tartották be. A humanizmus korában kezdtek a héber nyelvre figyelni, majd az igazán nagy áttörést a reformáció hozta. Felkeltette az emberekben az igényt, hogy mindent eredetiben olvassanak. Ennek hatására egyre szélesebb körben jelentkezett a héber nyelv felsőfokú intézményekben történő oktatása. Az általam vizsgált első bejegyzések is mind a XVI. század második feléből valók, korábban nem találunk rá példát.

A héber nyelvű bejegyzések

A héber nyelvű bejegyzésekről készítettem egy táblázatot, amely tartalmaz minden fontos adatot. Mivel ennek terjedelme meghaladja a 30 oldalt, így a dolgozatomba nem foglaltam bele, mellékletként szerepel. Az adatok a következők: látható az album tulajdonosának neve, majd a bejegyzőé, a héber nyelvű inscriptio, annak forrása, az esetleges héber nyelvű szimbólum, annak forrása, a dedikáció, a bejegyzés időpontja és keletkezésének helye. Ezek az adatok egy-egy album egy bizonyos lapjának egyik oldalát dolgozzák fel.

Egy lap a következő módon épül fel: megtalálható rajta egy idézet, egy jelmondat, vagy más néven szimbólum, ami a possessor általában használt kedvenc idézete, és végül tartalmaz egy dedikációt, azaz a bejegyző személyes megjegyzését, üzenetét, illetve nevét. Ezek közül nem mindig fordul elő mindhárom alkotóelem, ilyenkor a táblázatban üresen hagytam a hiányzó adat helyét. Az alább látható kép egy teljes albumoldal, azaz minden egyes alkotóelem megtalálható rajta.

A kutatás térbeli és időbeli határai

A vizsgált adatok időben 1560 és 1785 közé esnek, míg térben hatalmas területen húzódnak. A bejegyzések helyszínei közt akadnak németországi, svájci, ausztriai, hollandiai és angliai egyetemek is, illetve olyan települések Magyarországon és külföldön, ahol nem volt felsőfokú oktatási intézmény, de valószínűsíthetően volt középfokú iskola, vagy az adott helyen lakott/tartózkodott a possessor a beírás idején. A bejegyzők között számos egyetemi tanár, teológus, filozófus, orvos, illetve magyar és külföldi diák található. A vizsgálódás menete megegyezik az 1. számú mellékletben közölt táblázat oszlopainak sorrendjével, így az első elemzési pont az albumok tulajdonosai.

Tulajdonosok⁷

Eddig összesen 437 héber nyelvű bejegyzést találtam 76 személy albumában. Közülük egyetlen egy ismeretlen, a többiek neve kiderül az emlékkönyvükből. Róluk igyekeztem minden adatot kideríteni, honnan származnak, hol tanultak, mivel foglalkoztak, és természetesen, hogy volt-e kapcsolatuk a héber nyelvvel – nagyon kevesen voltak közülük hebraisták vagy orientalisták. Felekezetileg kizárólag protestánsokat találunk, ennek oka, hogy a katolikusok körében nem volt ilyen mértékben elterjedt az albizálás. Az általam látott néhány katolikus emlékkönyv nem tartalmazott héber nyelvű szöveget. Nem jelenthető ki azonban, hogy a héber nyelv oktatása csak a protestánsok privilégiuma lett volna. Tudjuk, hogy Pázmány Péter a nagyszombati egyetem 1635-os alapítólevelében meghatározta, hogy a teológiai kar egyik katedrájának kötelezően a hébernek kell lennie, és tudjuk azt is, hogy egy évig kötelezően kellett hallgatni a diákoknak a nyelvet.⁸ Kezdetben Bellarminus nyelvtana volt az alaptankönyvük.

A protestánsoknál különös jelentősége volt az Ószövetség nyelvének, hisz a reformáció hirdette a szövegek eredetiből való olvasásának, fordításának fontosságát, nem szerettek volna a latin *Vulgata* alapján fordítani. A magyar protestáns diákság hamar megjelent a frissen alapított reformer egyetemeken, és azt is tudjuk, hogy az ott elsajátítható héber nyelvet ők is tanulták. Egy magyar diák, Thury György 1598-ban Wittenbergben két páli levél görögről héberre való fordítását is kiadta.⁹ De emellett a kuriózum mellett felhozható példának Apáczai Csere János is, aki *Magyar encyclopaediájában* megemlékezett héber tanulmányairól. Közölt egy módszertant is, melyet ő dolgozott ki saját tanulása közben, és azt is hirdette, hogy nem elég csak a Biblia nyelvét megtanulni, hanem ismerni kell az úgynevezett posztbiblikus zsidó alapszövegeket is.¹⁰

Az itt vizsgált tulajdonosok jelentős része csak lelkészként, vagy lelkészként és tanárként is működött hazájába visszatérve. Mivel zömük teológiát tanult, ez tette indokolttá számukra, hogy legalább alapfokú héberoktatásban részesüljenek. A héber nyelv egyfajta divat volt a XVI–XVIII. századi protestáns humanista környezetben. Azon túl, hogy a

7 A tulajdonosok és bejegyzők esetében készítettem egy adattárat, amely tartalmazza életrajzukat és munkásságuk főbb mozzanatait. Ám terjedelmi okokból itt csak az igazán érdekes személyekről közlök egy-egy rövid összefoglalást, típusokba sorolva.

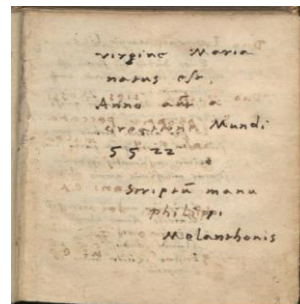
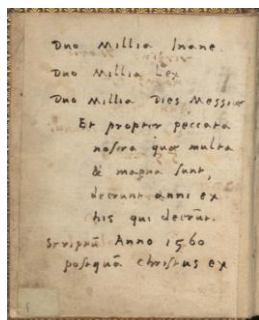
8 STRBIK Andrea, *Héber nyelvtanok Magyarországon*, MTA Judisztika Kutatócsoport, Budapest, Osiris, 1999, 39.

9 *Epistolae Pauli apostoli ad Galatas et Ephezos a Graeca in pure Hebraeam linguam translatae*, Wittenberg, 1598.

10 STRBIK, i. m., 18–22.

teológus és bölcseztudós tudóscímét megkövetelt valamelyes héber nyelvismeretet, jellemző volt, hogy hébertudását minden protestáns bizonyítani igyekezett.

Kiemelnék néhány személyt, illetve csoportot az adattárban felsorakoztatott tulajdonosok közül, akik mind egyfajta körbe sorolhatók. Mindenekelőtt (Albai) Csirke Györggyel kezdeném, aki összesen három héber nyelvű bejegyzéssel rendelkezik, amelyek az adattár 56–58. sorát képezik. A szakirodalom őt úgy tartja számon, mint az első magyar albizálót,¹¹ tehát már az emlékkönyvek használatának megkezdésekor jelen volt a héber nyelv. Csirke György debreceni származású, de a teljes nevéből (Albai Csirke György) arra lehet következtetni, hogy Fehérvár környéki nemesi család sarja. 1559-ben érkezett Wittenbergbe Bornemisza Péterrel. Mecénása, Gyalui Torda Zsigmond ajánlólevelének hatására rendkívül közeli kapcsolatba került Melanchthonnal, Csirke egy verséből kiderül, hogy Melanchthon otthonába is fogadta. Az egyik héber nyelvű bejegyzése magától Melanchthontól származik, melyet Melanchthon halálának évében jegyzett az albumba. Ami az autográf mivoltán túl különösen érdekessé teszi a bejegyzést, az az, hogy nem bibliai, hanem világvéget jósoló talmudi idézet, amit Melanchthon le is fordít latinra:

Csirke 1560-ban tér haza és egy évvel később már az Arany Tamás eretnek tételeit bíráló bizottság tagja, Meliusz Juhász Péter és Huszár Gál mellett. Majd 1564-től – valószínűleg ismét Gyalui közbenjárására – Miksa császár erdélyi, majd törökországi követe, ahol életét is veszti 1565 januárjában.¹² Ő a tulajdonosok azon csoportjába tartozik, akik nem rendelkeznek sok héber inscriptióval, és nem is foglalkoztak ezen szent nyelvvel, ám hivatásuk miatt

11 GÖMÖRI György, *Barátok albuma – Jegyzetek egy művelődéstörténeti forrás történetéhez*, Holmi, 2005/II, 198.

12 KEVEHÁZI Katalin, *Melanchton és a Wittenbergben tanult magyarok az 1560-as évektől 1587-ig*, Szeged, 1986, 13–18.

kötelezően tanulták azt. Ez a tulajdonosok legbővebb csoportja.

A következő csoportba azok a személyek tartoznak, akik nem teológiai végzettséggel rendelkeznek, és nem viselnek lelkészi vagy tanári hivatalt. Ilyen például Csáky János, aki 6 héber nyelvű bejegyzéssel bír. Ő politikus volt, vallási belső titkos tanácsosként működött, Szepes megye főispánja volt, 1765. február 20-tól a Szent Korona őrző tisztje és tárnokmester, majd a 16 szepesi város visszaszerzésére 1772-ben kirendelt királyi biztos. 1795-ben halt meg Pozsonyban. Egyetemjárásáról az egyetlen adat, hogy Tar Attila említi németországi magyar diákokról készített lajstromában.¹³ Ide sorolható a jól ismert Dobai Székely Sámuel is, aki két héber nyelvű bejegyzést tudhat magáénak. 1704-ben született Hunfalván, először Eperjesen tanult, majd Sárospatakon ifj. Tsétsi János diákjaként. Jogászként végzett, gyakorlatot Pesten szerzett. Már az 1720-as években Bél Mátyás munkatársa volt. 1741-től katonáskodott, ám 1743-ban egy kis időt az altdorfi akadémián tanult, majd visszaállt a szolgálatba, amit Itáliában teljesített, végül 1753-ban Eperjesen telepedett le.¹⁴ Híres könyvgyűjtő volt, és aktív résztvevője a tudóslevelezésnek.¹⁵

Vannak olyanok is, akik tanárok lettek ugyan, de nem a humán tudományok területén, hanem valamilyen természettudományban. Közéjük tartozik (Kisbaconi) Benkő Ferenc, akinek emlékkönyvében 3 héber inscriptio található. 1745-ben született Magyarlápосon, a kisbaconi előnév utal a család háromszéki származására. Tanulmányait Nagyenyeden kezdte 1759-ben. Református tanár lett belőle, diákeveit német egyetemeken folytatta 1776-tól. Először Jénában, majd 1780-tól Göttingenben tanult. 1785-ben tért haza, és nagyszebeni papként helyezkedett el, 1790-ben azonban visszatért a nagyenyedi iskolába, de már tanárként.¹⁶ Ásványtannal és földrajzzal foglalkozott, hazánk első mineralógusaként tartják számon. Természettudományi érdeklődése mellett egyházi munkák is fűződnek nevéhez. Ilyen például a nagyszebeni templom felszentelésekor mondott beszéde: *A keresztény szeretetnek egyik nevezetes emlékeztető oszlopa*, amely 1787-ben hangzott el Kolozsvárott. 1790-ben ő mondott gyászbeszédet gróf Mikó Miklós felett *Igazságot szerető tanácsos* címen.¹⁷ De

13 TAR Attila, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1694–1789*, Budapest, 2004 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 11), 132.

14 SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, XIII, Budapest, 1893, 603–604.

15 Levelezése gondozás és kiadás alatt van, eddig elérhető: *Dobai Székely Sámuel és és Kaprinai István levelezése*, s. a. r. M. HORVÁTH Mária, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2008. és *Debreceni értelmiségiek levelei Dobai Székely Sámuelhez*, s. a. r. ILLIK Péter, SZELESTEI N. László, MACZÁK Ibolya, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2007.

16 HUBBES Éva, *Benkő Ferenc egyetemjárása*, Rudabánya, 2004, 5–9. Ez a könyv részletesen feldolgozza Benkő külföldi éveit és albumát

17 ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon*, szerk. LADÁNYI Sándor, Budapest, 1977, 67.

említhetnénk hazánk első „alpinistáját”, Fröhlich Dávidot is, aki 1595-ben született Késmárkon. Középiskolai tanulmányainak befejeztével 12 éven át külföldön tartózkodott. Az odera-frankfurti egyetemre járt, de bejegyzéseinek helyszíneiből, illetve földrajzi munkásságából tudjuk, hogy számos helyen megfordult. Irodalmi munkássága a kalendáriumkészítésben csúcsosodott ki, ugyanis három különböző nyelven készítette azokat (német, magyar és latin), amivel még III. Ferdinánd figyelmét is magára vonta. A peregrinációja után Késmárkon lett tanár. Matematikusként, fizikusként, földrajztudósként ismert polihisztor, de igazi ismertséget azzal szerzett, hogy elsőként mászta meg a késmárki csúcsot, és ezt dokumentálta is.¹⁸ Az albumában 8 héber bejegyzés van.

A következő vizsgált csoportba azok tartoznak, akik több mint 10 héber idézetet birtokoltak. Őket mind felsorolom. Ilyen volt Bonyhai Simon György, aki kereken 10 ószövetségi nyelven írt szöveggel rendelkezett. Bonyhán született 1673-ban, először Kolozsvárott tanult 1683-tól, később Nagyenyeden 1688-tól 1690-ig. Itt lett belőle először köztanító, később contrascriba, majd senior, végül Fogarasra került rektorként. 1699-ben kezdte meg külföldi tanulmányútját, kezdetben az odera-frankfurti egyetemen, majd 1701-től Angliában, Hollandiában, illetve Németország többi részein folytatja tanulmányait. 1702-ben hazatért, és Bethlen Miklós udvari papjaként helyezkedett el. 1707-től Nagyszebenben, 1709-től Küküllőváron lelkészkedett, ahonnan a küküllői egyházmegye esperesévé nevezték ki, majd az erdélyi egyházkerület generalis notariussá választotta. Ő volt az első olyan személy, aki utóbbi hivatalából újabb választás nélkül léphetett püspökségre. 1728-ban Nagyenyedre, 1729-ben Marosvásárhelyre ment lelkésznek, de küküllői esperesi hivatalát megtartotta. Fontosak gyászbeszédei, pl. a *Házi kereszt* címmel Bethlen Sámuelné Lázár Mária felett elmondott oratio Kolozsvárott 1732-ben, vagy a *Kegyes ember nyeresége* című, amely Wesselényi István és felesége, Bánffy Kata felett hangzott el. Gyászverset is írt, idősebb Pápai Páriz Ferenc halálára 1717-ben. Bonyhai 1737. szeptember 19-én halt meg Marosvásárhelyen.¹⁹ A sok bejegyzésekkel rendelkezők körébe tartozik Corvinus Michael is, 13 héber inscriptiójával. Evangélikus családban született Körmöcbányán. Apja, Raab Michael vésnök volt, a Corvinus nevet a fiú vette fel körmöcbányai diákként. 1619-ben beiratkozott Wittenbergbe, ahol három évvel később diplomázott. 1625-ben Nürnbergben lelkészként tevékenykedett, ám a 30 éves háború miatt távoznia kellett. Peregrinációja során Angliában is megfordult. 1635-ben sikerült elnyernie a körmöcbányai iskola rektori posztját. A héber

18 *Magyar tudóslexikon A-tól Zs-ig*, szerk. NAGY Ferenc, Budapest, MTESZ, OMIKK, 1997, 312–313.

19 ZOVÁNYI, i. m., 89.

bejegyzéseinek nagy száma ellenére nem találtam kapcsolatot közte és a héber nyelv között. Érdekesség, hogy nem héberül ugyan, de bejegyzett egy verset albumába John Donne angol költő.²⁰ Graf Gottfried 11 héber inscriptióval rendelkezett, ám életéről nagyon keveset tudunk, Szinnyei csak annyit ír, hogy pinkafői származású és Wittenbergben tanult.²¹ Szögi László diák-lajstromában is szerepel.²² Fischer (Piscatoris) Johannról többet tudunk. 1672-ben született Zólyomban, ahol tanulmányait kezdte. Később Pozsonyban és Boroszlóban is tanult, majd 1698-tól a wittenbergi egyetemre iratkozott be. Hazatérése után Körmöcbányán lett először helyettes, majd főlelkész, mely posztot 1720-ban bekövetkezett haláláig töltötte be.²³ Ladmóczi István evangélikus lelkész is 11 héber bejegyzést bírt. Ő 1646-ban született és Utrechtben tanult, azután Szelczen volt lelkész. 1674-ben a pozsonyi törvényszék elítélte. Számos börtönt megjárta hazánkban és külföldön egyaránt (Sárvár, Grác, Trieszt, Buccari), míg végül Szalontai István közbenjárására kiszabadult.²⁴ Maróti Györgynek is 11 héber nyelvű inscriptója volt. Ő 1715-ben született Debrecenben, ahol tanulmányait is folytatta. 1731-ben megkezdett külföldi egyetemjárása során tanult Bázelen, Zürichben, Bernben, és végül Groningenben. 1738-ban tért vissza hazájába, és a debreceni főiskola mennyiségtan-, történelem- és latintanára lett. Szilágyi Sámuellel megreformálták a főiskola oktatási rendszerét a humán tudományok előtérbe helyezésével, melynek példáját számos hazai iskola követte.²⁵ 1744-ben szülőhelyén hunyt el. A szintén debreceni származású Martonfalvi Sámuel 1701 és 1702 között 13 héber nyelvű bejegyzést gyűjtött könyvébe Debrecenben, Szatmárban, Franekerben és Leidenben. Később Hajdúszoboszlón és Baranyában lett evangélikus lelkész. Mezölaki János 19 bejegyzéssel bír, Mittuch Ádám evangélikus lelkész, akit Burius Jánossal elítéltek, mivel pietistákkal együtt látták őket, 15 bejegyzést birtokol. Teleki Pál rendelkezik a legtöbb héber bejegyzéssel. Teleki 1677 és 1731 között élt, Teleki Mihály fia volt. Halála évének 300. évfordulóján került az OSzK-ba album amicorum. Peregrinációja kivételesen jól dokumentált ifj. Pápai Páriz és Teleki nevelőjének, Zalányi Boldizsárnak a levelezéséből. Az albumba több mint 240-en írtak számos nációból. Teleki Pál neve nem tartozik a kiemelten ismert személyiségek körébe. Szabó András ennek okát abban látja, hogy a politikai viszontagságok nem tették lehetővé, hogy ő is politikai pályára lépjen,

20 PETRÓCZI Éva, *John Donne verses bejegyzése egy körmöcbányai diák album amicorumába*, Egyháztörténeti Szemle, 2001, 46–56.

21 SZINNYEI, i. m., III, 1406.

22 SZÖGI László, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és akadémiákon, 1526–1700*, Budapest, 2003 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 17), 2356. és 4251. szám alatt.

23 TAR, i. m., 323. 3127. szám alatt.

24 SZINNYEI, i. m., VII, 634–635.

25 SZINNYEI, i. m., VIII, 687.

és ezért fordult a tudomány felé. Mivel azonban politikus sarj volt, élete sem volt zavartalan, és végül nem hagyott az utókorra semmit, annak ellenére, hogy tudása majdhogynem páratlan volt. Számos külföldi oktatási intézményt megjárta. Albumából kitetszik útja: Odera-Frankfurt, Wittenberg, Berlin, Drezda, Lipcse, Hamburg, Bréma, Groningen, Franeker, Amszterdam, Hága, Rotterdam, Delft, Brielle, London, Kingston, Oxford, Gloucester, Cambridge, Brielle, Rotterdam, Hága, Utrecht, Leiden, Franeker, Rotterdam, Het, Loo, Amszterdam, Leeuwarden, Nijmegen, Kleve, Wesel, Düsseldorf, Köln, Frankfurt am Main, Marburg, Kassel, Frankfurt am Main, Darmstadt, Strasbourg, Párizs, Genf, Bern, Basel, Schaffhausen, Ulm, Bécs és végül a hazai Nagyenyed.²⁶ Mindezt négy év alatt, 1696 és 1699 között teljesítette. Ennyi helyen megfordulva nem véletlen a nagy bejegyzésszám és azon belül a héber nyelv fokozott jelenléte.

A magas bejegyzésszámmal rendelkezők között külön csoportot képeznek a magyar gályarabok. Köztudott, hogy az ellenreformáció jegyében az 1670-es években Európában protestánsok ellen ítélőszékeket állítottak fel. Magyar vonatkozásban a legfontosabb, hogy 1674-ben Pozsonyban több száz lelkészt vádoltak felségárulással. A protestáns papok választhattak, hogy vagy lemondanak hivatalukról és katolikussá lesznek, vagy külföldre telepednek. Akik egyiket sem fogadták el, elítéltettek, és 39-en gályarabságra kényszerültek. Közülük néhányról tudjuk, hogy nagyszámú héber bejegyzést gyűjtött. Az adattárban szerepel Nikléczi Boldizsár 22 bejegyzéssel, Masnicius (Masznyik) Tóbiás 27 bejegyzéssel, és Hódosi Sámuel 18-cal. Hódosi 1654-ben született Debrecenben, itt is tanult, és itt szerzett 1671-ben togátusi, két évvel később pedig praeceptor rangot. Református lelkész lett. 1678-ban Veszprémbe kerül lektorként, de még ugyanebben az évben peregrinált Utrechtbe. 1680-ban már visszatért, és veszprémi lelkészként folytatta pályáját, amely folyamatosan ívelt fölfelé, 1695-ben alesperes, 1702-ben esperes lett. Ám ekkor egy Volkra nevű római katolikus püspök fogságba vetette, amelyből egy évvel később szabadult, holland és angol követek segítségével. 1708-ban a dunántúli kerület püspöke lett, ám Volkra innen is elűzte. Később magasabb hivatalokat már nem vállalt, Átónyban és Szikszón lett pap 1712 és 1740 között, amikor is nyugdíjba ment, és a borsodi egyházmegye tanácsbírájaként vesztette életét 1748. november 23-án Szikszón.²⁷ Masznyik, aki a később említett Újfalvi Imrével osztozik az inscriptiók számában a második helyen a 27 bejegyzésével, Kosztolnán született 1640. október

26 SZABÓ András, *Teleki Pál (1677–1731) emlékkönyve*, Magyar Könyvszemle, 1980, 282–288.

27 ZOVÁNYI, i. m., 259–260. – Életéről Thury Etele írt: THURY Etele, *Hódosi Sámuel dunántúli püspök élete*, ProtSz, 1893.

28-án, ahol apja, Masnicius Dániel volt a lelkész.²⁸ Evangélikus lelkésznek tanult először Illaván, majd Privigyén, Máriatölgyesen, Kassán, Vágújhelyen, Bártfán, Nagysziklason és Eperjesen. Később, 1668-ban tanító lett Szenicén, majd egy évvel később, 1669-ben Illaván, ahol hamarosan diakónus lett. A pozsonyi delegatum iudicium elé idézték, ahol elítélték, és raboskodása után 1675-ben őt is gályarabságra adták. Útközben Simonides Jánossal megmenekült ugyan, de hamarosan ismét fogságba estek, egészen addig, míg egy protestáns jótevő pártfogásába nem vette őket. 1676-ban a wittenbergi, 1680-ban a jénai egyetemre iratkozott be. Zittauban dolgozott, míg 1682-ben visszatért hazájába, s Illaván működött tovább. Ám alig egy évvel később innen hitéért elűzték, és ő Blatnicán, 1685-től Turócszentandrason, 1686-tól Turócligetén, végül Zayugrócon lelkészkedett, itt is hunyt el 1697. július 28-án. Jelentősek irodalmi művei, melyeket latin, német és szlovák nyelveken írt. Számos szövege Simonides János társszerzésével együtt jelent meg, Németországban, németül. Önálló műve, mely szlovák nyelven látott napvilágot Drezdában 1682-ben: *Istennek választott szőlője, vagy Miként újította meg Luther a vallást...*, de önálló munkái közt tartható számon számos üdvözlő verse, például Löhner Kristófhöz (1676), Gassitius Györgyhöz (1676), Lesni Györgyhöz (1676) és rengeteg külföldihez.²⁹

Számunkra mégsem ők a legérdekesebbek, hanem a legkisebb számú csoport, a héber nyelvvel valóban foglalkozóké. Elsőként említem a magyar orientalisták közül Bél Mátyást, akinek albumában ugyan csak egyetlen héber nyelvű bejegyzést találunk, de a legfrissebb szakirodalom szerint igen alapos héber nyelvismerettel rendelkezett. 1684-ben született Ocsován. Tanult Losoncon, Alsósztrégován, Besztercebányán és Pozsonyban, később külföldjárása során Halléban. Evangélikus lelkész lett, de hallgatott orvostudományt is. Hazatérve német mintára reformálta meg először a besztercebányai, majd a pozsonyi iskolát.³⁰ Ám iskolareformokon túl jóval nagyobb szabású tervei voltak. Szeretett volna egy magyar tudós társaságot létrehozni,³¹ melynek feladata a magyar nyelvről, illetve „Magyarországról” leírást készíteni. Korának kimagasló tudósaival levélben tartotta a kapcsolatot.³² Levelezés útján megkezdte Magyarország történeti földrajzi leírását, mely nem fejeződött be ugyan, de a mai napig fontos forrás, pl. a Buda elestéről szóló fejezet. Az ekkor végzett munkája miatt hazánk egyik első földrajztudósaként tartják számon. De számunkra a legfontosabb a héber

28 SZINNYEI, i. m., VIII, 776–777.

29 ZOVÁNYI, i. m., 394.

30 SZINNYEI, i. m. VIII. 624.

31 SZELESTEI N. László, *Irodalom- és tudományszervezési törekvések a 18. századi Magyarországon*, Budapest, 1989, 62–76.

32 *Bél Mátyás levelezése*, s. a. r. SZELESTEI N. László, Budapest, 1993 (Magyarországi tudósok levelezése, 3).

nyelvvel való kapcsolata. Albumában ugyan csak egy héber nyelvű bejegyzés található, ám 2010 óta a héber nyelvvel kapcsolatos munkái is elérhetők. Az egyik az *Etymologicon Hungaricum*, amely egy 468 szócikkből álló szótár formájában a héber-magyar nyelvrokonságot igyekszik bizonyítani. A másik pedig a magyar nyelv eredetéről szóló tanulmánya, amely a finn-magyar nyelvrokonságot támadja a héber-magyarral szemben.³³ A másik hebraista Újfalvi Imre, aki egyben a legtöbb (30) héber inscriptióval rendelkezik. Ő a sárospataki iskolában végezte a középiskolát, majd 1591-től Wittenbergbe és Heidelbergbe járt egyetemre. Hazatérve Debrecenben lett tanár, és órarendjében a héber nyelv is szerepelt. Később, 1599-től ugyanitt lelkész, és innentől kezdve folyamatosan lépdelt az egyházi ranglétrán, míg a bihari egyházmegye espereseként egy egyházi vita miatt elítéltetett, és száműzetésben hunyt el a XVII. század első felében.³⁴

Bejegyzők

A tulajdonosok után a bejegyzőkkel foglalkozom. A terjedelmi korlátok miatt itt sem tüntetem fel minden egyes személy életrajzát, csak azokat, akik orientalisztikával foglalkoztak, vagy a XVI–XVIII. század művelődéstörténetének kiemelkedő alakjai, akik hatással voltak hazánk történelmének alakulására. A possessorok körülbelül 20%-a volt diák, így elmondható, hogy a bejegyzések nagy része külföldi professzoroktól származik.

A diák-bejegyzők közül kiemelném Andreae Sámuel, akitől csak egy héber bejegyzés származik ugyan, de életútja tökéletesen mintázza egy átlagos protestáns diákét. 1640-ben Danzigban született, tanult Heidelbergben, Hottingerben, Spanheimben és végül 1658-ban Groningenben végzett Jakob Altig diákjaként. Tanulmányai után Angliában tartózkodott, majd 1665-ben Herbornban lett a görög és a filozófia professzora, majd Marbugban retorika- és történelemtanár, később a református teológia professzora. Itt is vesztette életét 1699-ben.³⁵ Egy másik érdekes személy Ambróczy György, akiről feltételezhető, hogy habár nem hivatásszerűen, de magas szinten ismerte a zsidó nyelvet. 1694-ben született Alsókubinban, és tanulmányait is ott kezdte. Később tanult még Lestinán, Késmárkon, Debrecenben, Bihardiószezen, Berzétén, és végül Eperjesen. Innen indult egyetemjárásra Wittenbergbe,

33 KOMLÓSSY Gyöngyi, *A különös magyar nyelv*, Budapest, Universitas, 2010 (Historia Litteraria, 27).

34 SZINNYEI, i. m., XIV, 628–629.

35 WAGENMANN, Julius August, *Andreä, Samuel = Allgemeine Deutsche Biographie* 1 (1875), 448 = <http://www.deutsche-biographie.de/pnd116309431.html?anchor=adb>

ahonnan 1721-ben tért vissza. Ekkor Necpálon lett rektor, majd három évvel később Verbócon lelkész, ahonnan az ellenreformáció jegyében elűzték. 1738-tól Csetneken lelkészkedett, majd a tiszai egyházkerület püspöke lett. Művei egy kivétellel szlovák nyelven íródtak. Héber tudásáról árulkodik, hogy segédkezett Krmann Dánielnek a Biblia szlovákra fordításában. Csetneken hunyt el 1746-ban.³⁶

Most rátérnék azokra a tanárookra, tudósokra, akik nem hebraisták vagy orientalisták voltak, de találunk náluk nyelvtudásra utaló jelet. Johann Konrad Amman például az orvostudomány területén alkotott maradandót. 1663-ban vagy 1669-ben született Schaffhausenben. Orvosnak tanult Bázelen, ahol doktorátust szerzett 1687-ben, majd 1690-től Amszterdamban dolgozott, siketeknek oktatott nyelvet, amellyel hatalmas hírnevet szerzett. 1730-ban halt meg Leiden közelében.³⁷ Jakob Arminius is fontos alakja az európai történelemnek, hisz formabontó nézeteivel a protestáns egyházat az elsők között osztotta meg. 1560-ban született Oudewaterban, a családját hamar elvesztette, ekkor először Theodorus Aemilius, majd annak halála után Rudolph Snellius vette pártfogásába. Filozófiát és teológiát tanult Utrechtben, Amszterdamban és Marburgban, de fő oktatási intézménye Leidenben volt. Ismerte és nagy hatással volt rá Theodor Beza. Fiatalon, 23 évesen doktori címet kapott. A hitvitákban is élen járt, számos katolikus vallást kritizáló írása ismert. Munkáit vagy rendes nevén, vagy a nevéből képzett „Vani orbis amicus” néven írta alá. Tanaira épült az arminianizmus, de tételei a holland mozgalomra is megindítólag hatottak.³⁸ Arminius lágyítani akarta a predestináció és a kegyelem tanát, és emiatt összeütközésbe került tanártársaival és a belga hitvalláshoz ragaszkodó lelkészekkel és tanárokkal, az egyre szélesebb körű vita idején azonban meghalt 1609-ben. Az őt követők kezdetben a református egyházban egy pártot, később a belga nemzeti zsinat (1618 Dordrecht) után azonban külön felekezetet képeznek.³⁹ Hermann Alexander Röell a magyar eszmetörténet szempontjából sem hanyagolható. Rendkívül karizmatikussága hallgatói százait nyűgözte le, köztük az adattárban szintén szereplő ifjabb Tsétsi Jánost. Röell 1653-ban született Dölbergben. Korán teljesen árva lett. Tanulmányait Unna és Hamm városában végezte, majd 1670-től Utrechtben teológiát tanult és református teológus lett, később megfordult a groningeni, brémai, marburgi, heidelbergi és zürichi és leideni egyetemeken 1679-ben Herfordban udvari pap,

36 ZOVÁNYI, i. m., 24.

37 HIRSCH, August, *Amman, Johann Konrad* = *Allgemeine Deutsche Biographie* 1 (1875), 401 = <http://www.deutsche-biographie.de/pnd104348666.html?anchor=adb>

38 GAB, Wilhelm, *Arminius, Jakob* = *Allgemeine Deutsche Biographie* 1 (1875), 536-540, <http://www.deutsche-biographie.de/pnd118645838.html?anchor=adb>

39 CHADWICK, Owen, *A reformáció*, Budapest, Osiris, 1998, 52–58.

majd 1682-ben Deventerben lelkész, teológiát tanít a gimnáziumban,⁴⁰ és bírálja Coccejus *De foedere et Testamentis Dei* című munkáját. 1685-től Franekerben a filozófia tanára, és közben filozófiai és teológiai doktorátust szerez. Franekeri székfoglaló beszéde, mely latinul is, hollandul is megjelent, nagy elismerést, s egyszersmind sok ellenkezést váltott ki. 1704-ben Utrechtbe hívták teológiaprofesszornak, ahol állását élete végéig betöltötte. Amszterdamban halt meg 1718-ban. Röell kora egyik kiemelkedő, éles elméjű és szabadon gondolkodó tudósa. A filozófiában cartesius, a teológiában coccejánus. Franekeri kollégájával, id. Campegius Vitringával több vitairatot váltottak. Tanait tévesnek, eretneknek tartották, rengetegen támadták.⁴¹ Röell egyik ilyen tételét védelmezte ifjabb Tsétsi sárospataki tanárként, és egy tanártársa feljelentette emiatt. Az egyházmegyei lelkészi értekezleten tanítását eretneknek nyilvánították, és mivel ő nem volt hajlandó visszavonni azt, felfüggesztették, és magányosan halt meg.⁴² Ezek az akkoriban még eretneknek számító eszmék voltak a hazai felvilágosodás melegágyai. Az adattárból látszik, hogy hazánkból nemcsak Tsétsi találkozhatott közvetlenül a legfrissebb röelli eszmei áramlatokkal.

Megtalálható a possessorok között Johannes Coccejus (Johann Koch) is, aki a hit egyetlen biztos forrásának a Bibliát tartotta, és azt hirdette, hogy a teológia folyamatosan bonyolítja a hit lényegéről alkotott felfogást. Kidolgozott egyfajta racionális bibliakritikát. A XVII. század közepén Leidenben vagy Franekerben tanuló magyar diákok közvetlenül megismerhették tanításait, így gyakorlatilag azonnal begyűrűzött hazánkba a coccejanizmus teológiai irányzata. Erről a jelenségről számos monográfia készült.⁴³

Ha megnézzük, kik voltak a bejegyzők közül hebraisták vagy orientalisták, jóval nagyobb számmal találkozunk, mint a tulajdonosok esetében. Köztük van a magyarországi első héber nyelvtankönyv írója, Johann Heinrich Alsted, aki 1588-ban született Ballersbachban, Jakob Alsted lelkész fiaként.⁴⁴ A herbroni főiskolán végzett 1619-ben, majd itt is tanított egészen az egyetem feloszlásáig. Ezután Bethlen Gábor meghívására a

40 *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, Red. P.C. Molhuysen, P.J. Blok, Fr.K.H. Kossmann. Leiden, 1911–1937, Amsterdam, 1974, 821–822. =

http://www.historici.nl/retroboeken/nnbw/#page=418&accessor=accessor_index&source=10&accessor_href=accessor_index%2Findex_html%3FSearchSource%253Autf-8%253Astring%3D%26first_letter%253Autf-8%253Astring%3Dr&view=imagePane

41 *Allgemeine deutsche Biographie* = <http://www.deutsche-biographie.de/sfz76777.html>.

42 BOZZAY Réka, LADÁNYI Sándor, *Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595–1918*, Budapest, 2007 (*Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban*, 15), 38.

43 *Coccejanizmus* = *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon*, II, szerk. KÖSZEGHY Péter, Budapest, Balassi, 2004, 60–61; ZOVÁNYI Jenő, *A coccejanizmus története*, 1890; DÉZSI Márton, *A coccejanizmus hatása a magyar reformátusokra*, 1910.

44 *Allgemeine deutsche Biographie* = <http://www.deutsche-biographie.de/sfz685.html#le>

gyulafehérvári főiskola tanára lett haláláig, 1638-ig.⁴⁵ 1635-ben jelent meg *Rudimenta linguae hebraicae et chaldeicae* című héber nyelvtana. Hazánkhoz nem köthető ugyan ily közvetlenül Jakob Alting, de a nemzetközi orientalisztika egy kiemelkedő alakját tisztelhetjük benne. Alting 1618-ban született Heidelbergben, Henry Altig lelkész fiaként. Folytatta apja hivatását és teológiát tanult, ám hamar a keleti nyelvek felé fordult. Tanult Emdenben, Leidenben és Groningenben. A héber nyelvtudásának tökéletesítése érdekében 1638-ban az emdeni rabbtól tanult, majd Leidenbe és Angliába utazott. 1643-ban felkérték egy groningeri egyetemi oktatói állásra, amit ő elfogadott, és a keleti nyelvek professzora lett. Nevéhez fűződik egy nagy ószövetség-magyarázó vita, amelyet Maresius kollégájával folytatott. Ebben Altig zsidó, tehát korabeli keresztény szemmel eretnek nézeteket vall és vád alá helyezik, felmentik ugyan, de régi életszínvonalát nem tudja folytatni. 1676-ban halt meg.⁴⁶ Híres külföldi héber grammatikus volt Karl Schaaf is, aki 1646. augusztus 28-án született Neussban. Duisburgban tanult, és 1677-ben a keleti nyelvek tanára lett. 1679-től Leidenben keleti nyelveket oktatott, főként az arámi és a szír nyelvekkel foglalkozott. Segített Johannes Heymant keleti kézíratainak katalogizálásában. Levelezett az indiai Tamás-keresztények püspökével. Legjelentősebb héber nyelvhez kapcsolódó írása: *Epitome grammaticae Hebraeae ... ad iuventutis usum* (Leiden, 1716). 1729. november 4-én szélütés érte, és meghalt Leidenben.⁴⁷ Végül az orientalista bejegyzők sorát egy hungarusszal zárnam. Kaposi (Juhász) Sámuel 1660-ban született Rimaszombatban, apja református lelkész, akinek ő is nyomdokaiba lép. 1681-ben az iskola rectora lett, de még abban az évben külföldre indult. 1683-ban utrecht, 1684-ben a leideni, majd 1686-ban ismét az utrecht egyetemre iratkozott be, de járt számos más egyetemen is Németországban és Angliában. Utrechtben korrektora volt a magyar Bibliának, melyet Amszterdamban Tótfalusi Kis Miklós adott ki, és Tótfalusit később is támogatta. Leidenben védés nélkül (sine disputatione) ítelték meg neki a teológiai doktori címet. 1688-ban hazatért, Gyulafehérvárott lett tanár. Filozófiát és a latin, görög, angol és a keleti nyelveket tanította. Itt is halt meg 1713. július 23-án, állítólag mérgezésben. Számos, saját korában kiemelkedő személyiséghez írt üdvözlőverseket, például ifj. Pápai Párizhoz is.⁴⁸ Neki köszönhetjük a hazánkban megjelent első nyomtatott héber nyelvű szöveget, a

45 STRBIK, i. m., 29.

46 *Allgemeine deutsche Biographie* = <http://www.deutsche-biographie.de/sfz86962.html>

47 *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, Red. P.C. Molhuysen, P.J. Blok, Fr.K.H. Kossmann. Leiden, 1911-1937, Amsterdam, 1974, 952 = http://www.historici.nl/retroboeken/nnbw/#page=484&accessor=accessor_index&source=9&accessor_href=accessor_index%2Findex_html%3FSearchSource%253Auf-8%253Astring%3D%26first_letter%253Auf-8%253Astring%3Ds&view=imagePane

48 ZOVÁNYI, i. m., 455.

Memoriale Hebraicum. Exhibens Lexici Hebraici Compendium Metricum, Prodromum Grammaticae Hebraicae Metricae-t, mely 1686-ban jelent meg Kolozsvárott, de egy második kiadást is megért Utrechtben. Jelentek még meg nyomtatásban héber nyelvű versei, illetve a *Breviarium Biblicum*...-a Utrechtben 1699-ben, de maradtak fön­n héber nyelvhez kapcsolódóan kéziratai is, pl. a marosvásárhelyi könyvtárban őrzött *Grammaticae Hebraicae Epitome Metrica, clare explicata & ad Praxin adplicata*.⁴⁹

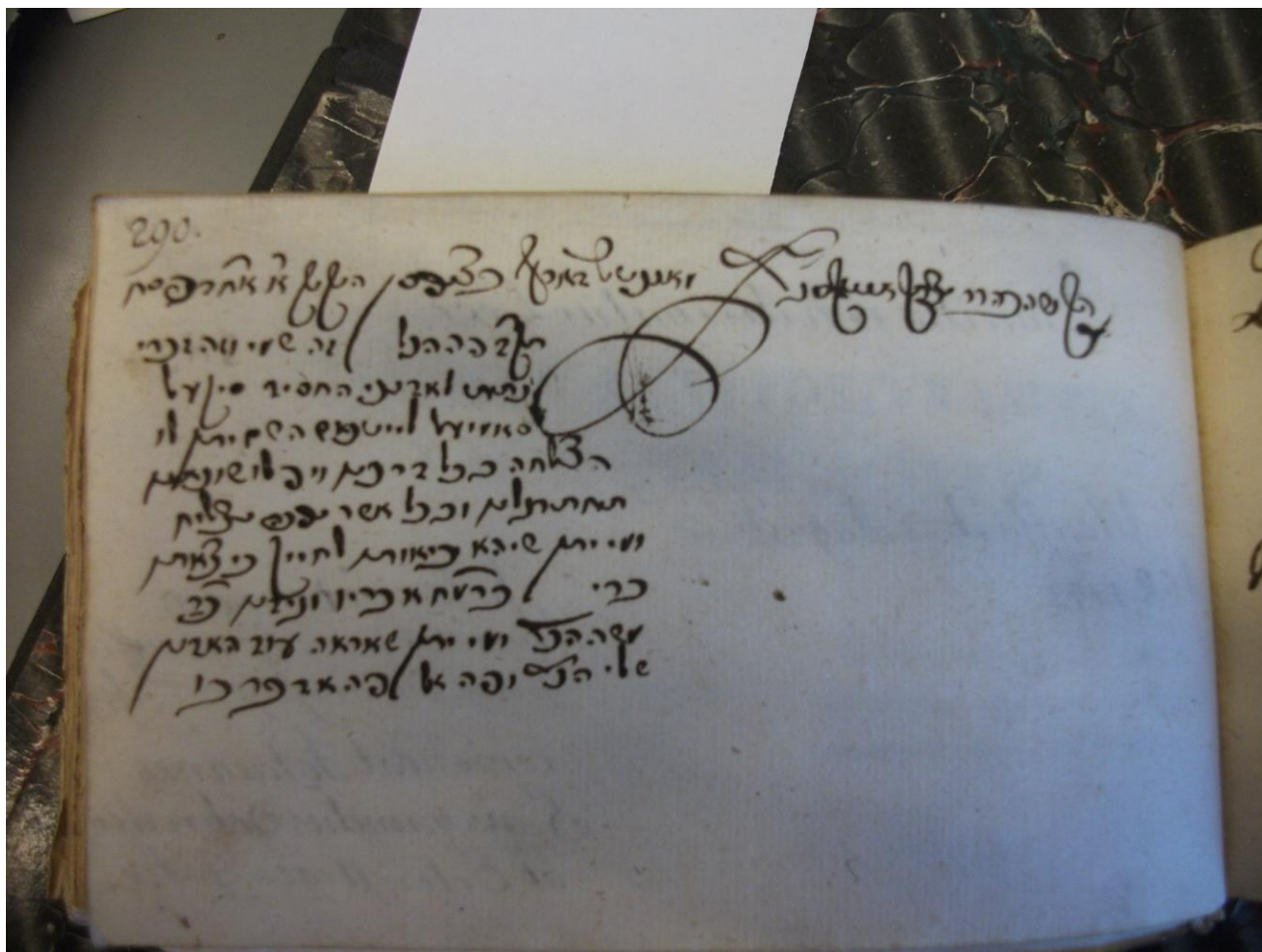
A bejegyzőknél nem tértem ki a tulajdonosoknál már említett Melanchthonra, és nem írtam Kalmár György magyar hebraistáról sem, akire az oxfordi egyetem tárgyalásánál utalok vissza.

Héber nyelvű inscriptiók

Az adattárban összesen 437 sorban láthatók a bejegyzések. Ezek között van olyan, amely ténylegesen egy héber nyelvű inscriptio más nyelven írt dedicatióval és symbolummal, de vannak olyanok is, melyekben a jelmondat héber, és van olyan eset, amikor mindkettő e nyelven íródott. Illetve egyetlen egy esetben az album egész lapja héber nyelvű.⁵⁰

49 SZINNYEI, i. m., V, 976–978.

50 Dobai Székely Sámuel albuma (OszK Oct. Lat. 457/290. lap) – Bulniczer Moses bejegyzése.

Nem tettem különbséget sor szerint, de az oszlopokban elválasztottam a tényleges inscriptiót a symbolumtól. Ha egy lapon a bejegyzés több eleme is héber volt, azt egy bejegyzésnek vettem.

A fentebb látható képen az is jól látszik, hogy nem minden bejegyzés volt a klasszikus héber (bibliai) nyelven lejegyezve, akadtak köztük kurzív bejegyzések is.

A bejegyzések tartalmi összefoglalás szempontjából fontos megemlíteni, hogy a bejegyzéseknek 80%-a bibliai, természetesen ószövetségi idézet. A fennmaradó 20% megoszlik a posztbiblikus irodalom - azaz a Tanak⁵¹ lezárása után keletkezett zsidó irodalom – és az egyszavas héber bejegyzések között. Az egyszavasok között a legtöbbet szerepel a tetragrammaton (YHWH) különféle módokon történő lejegyzése: יהוה; יי; יי (ez a YHWH maga). De előfordul a שם בשם, azaz a Név nevében kifejezés, amelyről tudni kell, hogy Név magára a tetragrammatonra utal, tehát fordítható az Úr nevében értelemmel. Az egyszavas idézetek között előfordulnak isteni erények is, pl. igazságosság, kegyelem.

A posztbiblikus irodalomból való idézés a zsidó tudományokban való elmélyültségre

51 A zsidó Biblia elnevezése. Ez egy mozaikszó a T (Tóra – Mózes 5 könyve), N (Növiim – próféták), K (Kötuvim – írásk) összetételből.

utal, azaz arra, hogy a teológián kötelező héber nyelvoktatás keretein belül nagyon magas szintre el lehetett jutni az arra vágyóknak. Előfordulnak talmudi és misnai idézetek egyaránt.

A bibliai idézetek nagyon szerteágazók. Vannak, amelyek csak egyszer fordulnak elő, de vannak kimagasló számban jelenlevők, amiknek nyilvánvalóan protestáns teológiai oka van. Ilyen népszerű idézet a Gen 16,13; Gen 22,8; Gen 22,14; Ps 25,14; Ps 37,4; Ps 121,2; Prov 1,7; Isa 32,8 vagy Lam Jer 3,24. A protestáns teológia alapvetéseinek ismeretében nem meglepőek ezek citációk. (Az idézeteket Károli Gáspár fordításában közlöm.)⁵²

Gen 22,8: *És mondta Ábrahám: Az Isten majd gondoskodik az égő áldozatra való bárányról, fim, és mennek vala ketten együtt.*

Feltételezhetően itt a bárány megfeleltethető Krisztussal mint egyedüli engesztelő áldozattal, ami szemben áll a katolikus misében jelenlevő áldozattal.

Gen 22,14: *És nevezé Ábrahám annak a helynek nevét Jehova-jirének. Azért mondják mi is: Az Úr hegyén gondviselés.*

A protestáns teológiának fontos része az isteni gondviselés, hogy az Isten nem egy haragvó önkényúr, hanem a szerető apához hasonlatos, ami nem tér el katolikus eszménytől, de egy általánosan fontos és kiemelkedő keresztény alapfelfogás.

Nagyon fontos a Ps 37,5: *Hagyjad az Úrra a te útadat, és bízzál benne, majd ő teljesíti.*⁵³

Ez Isten munkájának felsőbbrendűségét hangsúlyozza, illetve korlátlan hatalmát az emberrel szemben. Minden az ő akarata szerint történik, minden alá van neki rendelve. Ezáltal alátámasztja azt, hogy egyedül Isten kegyelméből üdvözülhetünk, azaz a sola gratia elvét, amely kálvinizmus sajátja. Ilyen Ps 121,2, Ps 37,4 is.

Ps 121,2: *Az én segítségem az Úrtól van, a ki teremtette az eget és földet*

Ps 37,4: *Gyönyörködjél az Úrban, és megadja néked szíved kéréseit.*

Ps 25,14: *Az Úr bizodalmas az őt félőkhöz, és szövetségével oktatja őket*

52 *Szent Biblia, azaz Istennek Ó és Új Testamentomában foglaltatott egész Szent Írás*, ford. KÁROLI Gáspár, Budapest, 1990.

53 Ez az idézet megegyezik a Ps 147,16-tal és a 148,8-cal.

Ez a passzus Isten és ember szövetségét hangsúlyozza. A szövetség fontos a református teológiában, a keresztség maga a szövetség jele, ami a zsidó körülmetélés helyére lépett. Isten szövetsége a népére, azaz az új (protestáns) felfogásban a megkereszteltre terjed ki. Isten jelenléte a közösségben a két szentség jegyei által valósul meg az ember életében.

Ps 118,6: *Velem van az Úr, nem félek; mit árthat nékem ember?*

Ez a mondat erősen emlékezteti az embert, az ismert protestáns jelmondatra: Ha Isten velünk, kicsoda ellenünk? Ebből egyértelműen kiderül a vallásukba vetett erős hit. A tudat, hogy övéké az igaz vallás, és bárki, bármely felekezet támadja is őket, nekik van igazuk. A reformáció – ellenreformáció idején ez egy fontos alap volt, melyet minden protestáns vallott.

Ex 17,5: *És az Úr mondá Mózesnek: Eredj el a nép előtt és végy magad mellé Izráel vénei közül; pálczádat is mellyel a folyot megsujtottad, vedd kezedbe és indulj el.*

Valószínűleg a status confessionis-re utal, azaz arra a tételre, amelynek értelmében az embernek akkor is mindig meg kell vallania hitét, ha amiatt üldözni is fogják.

Van az idézetek közt olyan is, mely nem a reformáció eszméit kívánja alátámasztani, hanem egy sokkal közvetlenebb interakcióra utal a possessor és tulajdonos között. Ezek általában Bibliából vett idézetek, melyek a peregrinusok hányattatásaira utalnak.

Ilyen például Ps 119,9:⁵⁴

Jövevény vagyok e földön, ne rejtse el tőlem a te parancsolataidat

Ebben, ha szó szerint értelmezzük a jövevény szót, akkor a peregrinus létre utal, azonban átvitt vallási tartalom is kiolvasható belőle. Az ember nem ismerheti meg a lét titkát, a születéssel bekerül ebbe a számára felfoghatatlan életbe, amit csak Isten kegyelméből ismerhet meg.

Fontos megemlíteni a bejegyzések nyelvi helyességét. Számos bejegyzésben találunk

⁵⁴ A magyar szak mellett vallástörténész hallgató is vagyok, és értelmezéseimet a protestáns történeti és dogmatikai tanulmányaimra alapoztam. Feltevéseimet megmutattam egy református és egy evangélikus lelkész ismerősömnek, akik egyetértettek az idézetek indoklásával. A továbbiakban szeretném azonban ezeket a feltételezéseket szakirodalmi hivatkozásokkal ellátni, ennek érdekében át fogom tanulmányozni a különféle protestáns hitvallásokat, és remélhetőleg igazolni tudom feltevéseimet.

hibákat, de ezek többnyire a héber központozás elhagyásai (dágések, makéf stb.), ami szerintem arra utal, hogy nem másolták ezeket a bejegyzéseket, hanem valóban tudták ezeket az idézeteket. A továbbiakban még vár rám az a feladat, hogy megvizsgáljam a korabeli külföldi héber nyelvtankönyveket és megnézzem, hogy ezek az idézetek kiemelt tananyagként szerepeltek-e, vagy minden protestáns kötelességének érezte, hogy szívének kedves idézeteket kívülről tudjon. Ám ahogy az az adatbázisból kitetszik posztbiblikus szövegek is vannak, amelyek viszont teljesen biztosan másolás útján kerültek az albumokba. A posztbiblikus szövegek ugyanis nem tartoznak a keresztény kultúrkörbe, és még a zsidóságra sem jellemző, hogy Bibliakommentárt memorizáljon. Ezeknek a szövegeknek a lejegyzése jóval pontosabb is, mint a feltételezhetően fejből citált bibliai passzusoké. Így összességében azt feltételezhetjük, hogy a bejegyzők tudtak héberül. Ha valaki kötelezően tanulja minimum egy éven át a nyelvet, majd fejből idézi, apróbb nyelvtani hibákkal, az rendelkezik héber tudással. Azok pedig, akik posztbiblikus idézeteket jegyeztek be, egészen biztosan magasabb szinten jártasak voltak a héber nyelvben és a sémi nyelvészetben, ugyanis ezek a szövegek jórészt arámival vannak keverve, és az olvasónak biztos nyelvtudásra és kulturális ismeretekre van szüksége ahhoz, hogy értelmezni tudja az adott szöveghelyeket.

A bejegyzések helyszínei

Ha megvizsgáljuk a protestánsok továbbtanulási lehetőségeit, akkor a következő általános megfigyeléseket tehetjük. A középkori magyar történelem viszontagságai miatt hazánkban nem alakultak ki hosszú életű egyetemek, így a tehetséges ifjaink peregrinálni kényszerültek. Jelentős cezúra a magyar peregrináció-történetben a reformáció, hisz előtte a diákok Bécs, Bologna, Krakkó, Pádva és Párizs egyetemeit látogatták, ám a reformáció gyökeresen megváltoztatta az egyetemjárások irányát. A XVI. századtól az ifjak nagyobb tömege Wittenberg, Frankfurt, Lipcse, Bázél és Heidelberg felé vette az irányt, majd a XVII. századtól megsokasodott az úticélok száma, bővülve a németalföldi (Leiden, Franeker, Utrecht, Groningen, Harderwijk, Amsterdam, Deventer) és angol egyetemekkel és akadémiákkal.

A protestáns magyar diákok hamar megjelentek a külföldi protestáns egyetemeken. Az előképzettséget számukra a pápai, sárospataki, debreceni, kecskeméti, nagyenyedi, kolozsvári,

pozsonyi, eperjesi, kassai stb. kollégiumok biztosították. Ezekből a gimnáziumokból kezdetben teológusnak készülők kerültek ki, de a XVII. században már a világi tudományok felé kacsintgatók is indultak külföldre.⁵⁵ Kezdetben Wittenberg vonzotta leginkább hazánk fiait, de 1592-ben kitiltották a reformátusokat az egyetemről, így Heidelberg és Odera-Frankfurt lettek az őik legkedveltebb célpontjai, egészen a 30 éves háborúig, amikor is a heidelbergi egyetem megszűnt. Ettől kezdve Franeker és Leiden egyetemein szaporodtak meg a magyarok.⁵⁶

A táblázatból is látszik, hogy a legtöbb bejegyzés Wittenbergből származik. Az egyetemet 1502-ben alapította Bölcs Frigyes, de csak a reformáció hatására kapott jelentős szerepet az intézmény. Luther az egyetem tanáráként itt indította el oktatási reformját, melynek hatására nagy hangsúlyt fektetettek a szent nyelvek oktatására.⁵⁷ Melancthon, Luther teológusa 1518-ban kerül az intézménybe, görög tanárként. Az oktatási reformot ő is támogatta, és számos saját ötlettel továbbfejlesztette. Már ekkor, a kezdetektől jelen voltak magyar diákok az egyetemen egészen a XVIII. század közepéig, amíg a hallei egyetemmel nem egyesítették.⁵⁸

A németországiak közül kedvelt volt még a magyarok körében az 1477-es alapítású tübingeni, amely lutheránus központ lett 1536 után, és a magyarok közül főként az erdélyiek célpontja volt. Ez az intézmény is folyamatosan rendelkezett magyar hallgatókkal, egészen a stuttgarti egyetemmel való 1817-es egyesítéséig.⁵⁹ Kedveltek voltak még a német egyetemek közül a lipcsei, jénai, hallei, erlangeni, frankfurti és göttingeni intézmények.

Németországon kívül Németalföld is kedvelt célpont volt. Ezek közül az intézmények közül egyértelműen kiemelkedik a holland Franeker, Leiden és Groningen városa. A németalföldi egyetemek sorában Leiden volt az első, de bejegyzésszámban megelőzi a másodjára alapított franekeri egyetem. Leiden 1575-ben, Franeker kerekén 10 évvel később alakult meg. A franekeri népszerűségnek az oka, hogy nagyon jó megélhetéssel, ösztöndíjjal kecsegtette a diákságot. Illetve, hogy magyarok csak 1623-tól jelentkeztek németalföldi egyetemre hazánkból, mikor is Arminius leideni professzor volt, és eretnek tanításai miatt az egyetemet is kockázatos lett volna úticélnak tekinteni.

55 LADÁNYI Sándor, *Magyar diákok a franekeri egyetemen – Franekeri hatások a magyar református egyházban a XVII. és XVIII. században*, Confessio, 1986/4, 71.

56 LADÁNYI, i. m., 73.

57 KEVEHÁZI Katalin, *Melancthon és a Wittenbergben tanult magyarok az 1550-es évektől 1587-ig = Dissertationes ex Bibliotheca Universitatis de Attila József nominatae*, Szeged, 1986, 3--5.

58 SZÖGI László, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1789–1919*, Budapest, 2001 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 5), 493.

59 Uo., 474.

De a diákok a kontinensen kívülre is elmentek tanulni. Az adattárban is számos angol vagy skót várossal találkozunk. Az első angol egyetem 1167-ben alakult meg Oxfordban, de magyarok csak a XVI. század második felétől tűnnek fel az intézményben.⁶⁰ Számunkra azért nagyon fontos, mert Oxford híres volt a keleti nyelvek oktatásáról, és 1648-tól külön hebraisztika tanszéke is volt.⁶¹ Ide kapcsolható egyik híres hebraistánk, Kalmár György, aki szerepel a bejegyzők között is. Kalmár György egyike hazánk egyik legmértatlanabban elfeledett polihisztorának. Nyelvészeti, nyelvelméleti munkássága jóval megelőzte korát, ám mivel a kor tudományos vezetőivel nem sikerült a megfelelő hangot megütnie, hamar perifériára került. Négy peregrinációs útja alkalmával külföldön azonban nagy elismerésre tett szert. Például 1751-ben Londonban három vitairatot publikált, amelyekben John Hutchinson nézetei ellen lépett fel. Ennek alapja az ószövetségi Elohim (Isten) név egyes- vagy többesszámú mivolta.⁶² Kalmár hamar megosztotta az oxfordi hebraisztika tanszékét, Magyarországon mégis keveset hallani róla. Létezik azonban peregrinációs útjairól és munkásságáról néhány írás.⁶³

A cambridge-i egyetemet a XIII. században alapították, és itt is csak jóval később, a XVII. századtól jelennek meg magyarok.⁶⁴ Annak ellenére, hogy más intézmények is léteztek a Brit-szigeteken, az adattárban szereplő személyek csak ebben a két városban található egyetemen fordultak meg. Szerepelnek ugyan más brit helynevek a keltezéseken, de ott nem voltak felsőfokú oktatási intézmények.

Ez a jelenség nem csak a brit bejegyzéseknél figyelhető meg. Magyarországról is láthatunk számos települést, melyek között olyan is akad, amelyben még középfokú iskola sem volt. Ez azért lehetséges, mert a diákok utazásaik során számos helyen megálltak, megszálltak. És ha az adott állomáson ismertek, vagy hallottak egy tudós emberről, felkeresték és beírták velük albumukba. A másik lehetséges ok, hogy az albumokat akár több napra is odaadták a bejegyzőknek, akik hazavitték, vagy legalábbis magukkal vitték, és a bejegyzés tényleges helyét adták meg.

60 GÖMÖRI György, *Magyarországi diákok angol és skót egyetemeken 1526–1789*, Budapest, 2005 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban), 11.

61 Uo., 25.

62 HEGEDÜS Béla, *John Locke, a hutchinsoniánusok és Kalmár György a nyelvről – Egy 18. századi brit vita nyelvelméleti tanulságai = Építész a kőfejtőben: Tanulmányok Dávidházi Péter hatvanadik születésnapjára*, szerk. TÖRÖK Zsuzsanna, HITES Gábor, rec.iti, Budapest, 2010, 358–369.

63 SZELESTEI N. László, *Kalmár György „a magyar nyelv szerelmese”*, Piliscsaba, PPKE BTK, 2000 (Pázmány Irodalmi Műhely, Források).

64 GÖMÖRI, i. m., 25.

Bibliográfia

Allgemeine Deutsche Biographie, 1, 1875 = <http://www.deutsche-biographie.de>

Bél Mátyás levelezése = Magyarországi tudósok levelezése 3. sa. r.: Szelestei N. László, Budapest, 1993.

Bozzay Réka- Ladányi Sándor, *Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595-1918 = Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban*, 15, Budapest, 2007.

Chadwick, Owen, *A reformáció*, Budapest, Osiris, 1998.

Debreceni értelmiségiek levelei Dobai Székely Sámuelhez, s.a.r. Illik Péter – Szelestei N.

László – Maczák Ibolya, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba, 2007.

Dobai Székely Sámuel és és Kaprinai István levelezése, s.a.r. M. Horváth Mária, Pázmány

Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba, 2008.

Gömöri György, *Magyarországi diákok angol és skót egyetemeken 1526-1789 =*

Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, Budapest, 2005.

Gömöri György, *Barátok albuma-Jegyzetek egy művelődéstörténeti forrás történetéhez =*

Holmi, 2005/II.

Hegedüs Béla, *John Locke, a hutchinsoniánusok és Kalmár György a nyelvről - Egy 18.*

századi brit vita nyelvelméleti tanulságai = Építész a kőfejtőben, Tanulmányok Dávidházi

Péter hatvanadik születésnapjára, szerk. Török Zsuzsanna, Hites Gábor, rec.iti, Budapest,

2010, 358-369.

Hubbes Éva, *Benkő Ferenc egyetemjárása*, Rudabánya, 2004.

Keveházi Katalin, *Melanchton és a Wittenbergben tanult magyarok az 1560-as évektől 1587-*

ig, Szeged, 1986.

Komlóssy Gyöngyi, *A különös magyar nyelv = Historia Litteraria 27*, Budapest, Universitas,

2010.

Ladányi Sándor, *Magyar diákok a franekeri egyetemen = Franekeri hatások a magyar*

református egyházban a XVII. és XVIII. században = Confessio, 1986/4.

Magyar Művelődéstörténeti Lexikon ,I, szerk. Kőszeghy Péter, Budapest, Balassi, 2007.

Magyar Művelődéstörténeti Lexikon,II, szerk. Kőszeghy Péter, Budapest, Balassi, 2004.

Magyar tudóslexikon A-tól Zs-ig, szerk. Nagy Ferenc, Budapest, MTESZ, OMIKK, 1997.

Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek, Red. P.C. Molhuysen, P.J. Blok, Fr.K.H.

Kossmann, Leiden, 1911-1937, Amsterdam, 1974.

Petrőczy Éva, *John Donne verses bejegyzése egy körmöcbányai diák album amicorumába* = Egyháztörténeti Szemle, 2001.

Sigal, Pierre A., *Isten vándorai középkori zarándoklatok és zarándokok*, Gondolat, Budapest, 1989.

Strbik Andrea, *Hungaria Judaica*, 10, = *Héber nyelvtanok Magyarországon*, MTA Judisztika Kutatócsoport, Osiris, Budapest, 1999.

Szabó András, *Teleki Pál (1677-1731) emlékkönyve* = Magyar Könyvszemle, 96, 1980.

Szelestei N. László: *Irodalom- és tudományszervezési törekvések a 18. századi Magyarországon*, Budapest, 1989.

Szent Biblia, azaz Istennek Ó és Új Testamentomában foglaltatott egész Szent Írás, ford. Károli Gáspár, Budapest, Egyetemi Nyomda, 1990.

Szinnyei, *Magyar írók élete és munkái*, III, VII, VIII, XIII, XIV, Budapest, 1893.

Szögi László, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és akadémiákon 1526-1700* = *Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 17*, Budapest, 2003.

Tar Attila, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1694-1789* = *Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 11*, Budapest, 2004, 132.

Zoványi Jenő, *Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon*, szerk. Ladányi Sándor, Budapest, 1977.

Zoványi Jenő, *A coccejanizmus története*, 1890. Vagy Dézsi Márton, *A coccejanizmus hatása a magyar reformátusokra*, 1910.

<http://iaa.bibl.u-szeged.hu/index.php?page=home>

<http://ppf.mtak.hu/>

<http://www.iti.mta.hu/Szorenyi60/Rozsondai.pdf>

Összegzés

Dolgozatom egy még folyó kutatás eddigi eredményeit foglalja össze. Azzal a prekonceptióval kezdtem meg a munkát, hogy a tulajdonosok jelentős része hebraista volt, és ha megvizsgáljuk, kitől kaptak héber nyelvű bejegyzést, kiderül, hogyan alakult hazánkban a héber nyelv oktatása, kiknek a tankönyvei jutottak el hazánkba, kiknek az elméletei. Ez a feltevés sajnos nem igazolódott be, viszont egy igen érdekes művelődéstörténeti jelenség rajzolódott ki, mégpedig a héber nyelv divatja. Sem a reformáció előtt, sem utána, soha nem tanult ennyi ember héberül, főleg nem ilyen szinten. Ezek a bejegyzések alapos héber nyelvoktatásra, nyelvtudásra utalnak. Ezzel kapcsolatos feladatnak tartom, hogy megvizsgáljak korabeli külföldi tankönyveket, hogy megnézzem, a bejegyzett idézetek kiemelték voltak-e a diákok könyveiben, vagy belső indíttatásból választották ki az inscriptióikat. Ezen kívül be szeretném fejezni a már megkezdett munkámat, hogy a különféle bejegyzők más, nem magyaroknak beírt idézeteikben milyen gyakorisággal fordulnak elő héber idézetek, szimbólumok. Ehhez online elérhető, az IAA-hoz hasonló, német album-gyűjteményeket használok.⁴

Ezen kívül kitetszik a kutatás eredményeiből, hogy milyen sok helyen, milyen sok tudományterület képviselője birtokolt, illetve jegyzett be szívesen héber passzust. Az adatbázisom folyamatos fejlesztés alatt áll. Tervezek még további oszlopokat, pl. az egyes személyek vallását tartalmazót, vagy a bejegyzések forrásán kívül a magyar fordítás megadását.

Azt gondolom, a dolgozat és az adattár jelen állapotában is használható egy-egy peregrinus élettörténetének vizsgálatakor, de a kora újkori magyar-külföldi kapcsolatok vizsgálatához is hasznos információkat nyújthat. Ezen kívül a dolgozat adalék a hazai hebraisztika tudománytörténetének egy eddig feldolgozatlan fejezetéhez.